

Трансформація особистості судового експерта в екстремальних умовах воєнного часу

Олег Курдес *

* ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2736-4616>, e-mail: oleg700615@ukr.net

DOI: 10.32353/khrife.1.2023.08 УДК 343.98

Надійшло 23.01.2023 / Рецензовано 27.01.2023 / Прийнято до друку 30.01.2023 /
Доступно онлайн 31.03.2023

За допомогою діалектичного, системного, порівняльного методів і методів аналітичної абстракції, моделювання й інтерпретації досліджено феномен трансформації особистості судового експерта в екстремальних умовах (зокрема, воєнного часу), узагальнено наукові досягнення із цього питання й окреслено шляхи подолання наслідків впливу зовнішніх негативних чинників на його особистість. Акцентовано увагу на потребі відстежувати емоційно-вольову стійкість судового експерта та рівень впливу на його особистість зовнішніх стресових чинників довготривалої дії в умовах проведення ним судових експертиз на місцях воєнних злочинів і за наслідками воєнних дій на території України. Для успішного виконання посадових обов'язків і подолання наслідків впливу зовнішніх негативних чинників у воєнний час доцільно додати до системи професійної підготовки судового експерта психологічну підготовку (розробити методiku проведення психологічних тренінгів як форми активного розвитку психологічних якостей і навичок особистості: зокрема, із долученням групових дискусій, ігрових методів та психогімнастичних вправ) із унормуванням її у відповідних підзаконних відомчих актах. Опанування судовим експертом психологічних знань, умінь і навичок сприятиме знайденню ним оптимальних рішень із метою розв'язання судово-експертних досліджень та більш ретельному виконанню професійних обов'язків. Запропоновано в кожній державній судово-експертній установі створити структурний підрозділ професійної підготовки, на який би (у співпраці з підрозділом роботи з персоналом) покласти обов'язок організувати психологічну підготовку судових експертів.

Ключові слова: особистість у воєнний час; трансформація психіки; судово-експертна діяльність; судовий експерт; професійна підготовка; психологічна підготовка; психологічний тренінг.

Постановка наукової проблеми

Через війну в Україні гостро постала потреба в науковому дослідженні питання трансформації особистості судового експерта під негативним впливом її наслідків. Проведення експертних досліджень на місці подій, пов'язаних із людськими жертвами й масовими руйнуваннями, погіршує психологічний стан експерта, що негативно позначається на якості складених ним висновків. До того ж проживання в зоні бойових дій значно посилює рівень його тривожності.

Професійна діяльність судового експерта передбачає підвищені вимоги до його індивідуально-психологічних властивостей: емоційно-вольової, когнітивної та комунікативної сфер. Тому нагальним є дослідження особливостей впливу екстремальних ситуацій на особистість судового експерта та розроблення психологічних методів і технологій, які сприяли б звільненню його психіки від впливу негативних чинників, передусім в умовах воєнного часу.

Мета статті

Дослідити феномен трансформації особистості судового експерта в екстремальних умовах воєнного часу й визначити шляхи подолання наслідків впливу зовнішніх негативних чинників на його особистість.

Методи дослідження

Теоретичним і методологічним підґрунтям цього дослідження є положення, які містяться в наукових працях іноземних та вітчизняних науковців, навчальних та методичних посібниках, спеціальній літературі, що стосуються питань впливу екстремальних умов і негативних чинників на особистість, а також методики проведення психологічних тренінгів. Завдяки діалектичному методу з'ясовано теоретичні особливості проведення психологічної підготовки судових експертів. Системний підхід дав змогу розглянути психологічну підготовку як єдину систему форм та методів покращення особистісних характеристик. Метод аналітичної абстракції сприяв з'ясуванню механізму цієї підготовки. Порівняльний метод застосовано для відстеження трансформації особистості судового експерта в екстремальних умовах воєнного часу. Із метою наукового обґрунтування психологічної підготовки використано метод моделювання. Метод інтерпретації задіяно під час вивчення змісту методики проведення психологічної підготовки судових експертів.

Аналіз основних досліджень і публікацій

Питання впливу на психіку особистості зовнішнього середовища досліджували:

Ю. І. Андрусишин¹, Л. В. Ваврик², Т. М. Дзюба зі співавторками³, Н. Г. Іванова⁴, В. О. Лефтеров⁵, С. С. Макаренко⁶, В. М. Онищенко⁷, А. І. Полтавська⁸, О. Б. Столяренко⁹, В. О. Тюріна зі співавторкою¹⁰, І. М. Хоржевська¹¹, О. Л. Христук¹² і В. В. Ягупов¹³. Впливу наслідків військових конфліктів на психіку людей приділили увагу також закордонні науковці, зокрема S. R. Murthy та R. Lakshminarayana¹⁴. Феномен трансформації особистості судового експерта як об'єкт

- 1 Андрусишин Ю. І. Вплив емоційно-вольової стійкості особистості на її поведінку в екстремальних умовах. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2013. Вип. 14. Ч. 1. С. 11–18. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pekp_2013_14\(1\)__4](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pekp_2013_14(1)__4) (дата звернення: 20.01.2023).
- 2 Ваврик Л. В. Психологічні передумови успішної діяльності правоохоронців в екстремальних умовах. *Там само*. С. 33–41. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pekp_2013_14\(1\)__7](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pekp_2013_14(1)__7) (дата звернення: 20.01.2023).
- 3 Дзюба Т. М., Волошина Н. М., Пампуха І. В. Механізм інформаційно-психологічного впливу на психіку людини у гібридній війні. *Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2016. Вип. 51. С. 91–99. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpviku_2016_51_14 (дата звернення: 20.01.2023).
- 4 Іванова Н. Г. Формування мотивації фахівця до діяльності в екстремальних умовах. *Проблеми екстремальної та кризової психології ...*. С. 130–138. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pekp_2013_14\(1\)__19](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pekp_2013_14(1)__19) (дата звернення: 20.01.2023).
- 5 Лефтеров В. О. Особистісно-професійний розвиток фахівців екстремальних видів діяльності засобами психологічного тренінгу. *Психологія і суспільство*. 2012. № 2 (48). С. 91–107. URL: http://library.wunu.edu.ua/images/stories/naukovi%20zhurnaly/psychologia%20i%20susilstvo/2012/2_2012.pdf (дата звернення: 20.01.2023).
- 6 Макаренко С. С. Методи і способи психологічного захисту особистості в умовах екстремальних ситуацій. *Проблеми екстремальної та кризової психології ...*. С. 203–211. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pekp_2013_14\(1\)__28](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pekp_2013_14(1)__28) (дата звернення: 20.01.2023).
- 7 Онищенко В. М. Трансформація особистості в процесі подолання життєвих криз. *Актуальні проблеми психології*. 2020. Т. І. Вип. 56. С. 118–124. URL: <http://appspsychology.org.ua/data/jrn/v1/i56/20.pdf> (дата звернення: 20.01.2023).
- 8 Полтавська А. І. Роль та функції емоцій в екстремальних ситуаціях, що пов'язані із професійною діяльністю в особливих умовах. *Проблеми екстремальної та кризової психології ...*. С. 253–260. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pekp_2013_14\(1\)__34](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pekp_2013_14(1)__34) (дата звернення: 20.01.2023).
- 9 Столяренко О. Б. Психологія особистості : навч. посіб. Київ, 2012. 280 с.
- 10 Тюріна В. О., Солохіна Л. О. Вплив військових конфліктів на психічне здоров'я людини: короткий огляд зарубіжних досліджень. *Особистість, суспільство, війна : тези доп. учасн. міжнар. психол. форуму* (Харків, 15.04.2022). Харків, 2022. С. 116–118. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/13818> (дата звернення: 20.01.2023).
- 11 Хоржевська І. М. Професіоналізм та професійний розвиток особистості. *Наукові праці. Серія: Державне управління*. 2013. Вип. 202. Т. 214. С. 110–113. URL: <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/naukpraci/govermgmt/2013/214-202-22.pdf> (дата звернення: 01.12.2022).
- 12 Христук О. Л. Теоретико-методологічний аналіз вивчення проблеми психологічної травми: від історії до сучасності. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна*. 2017. Вип. 2. С. 183–191. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvldu_2017_2_22 (дата звернення: 20.01.2023).
- 13 Ягупов В. В. Професійний розвиток особистості фахівця: поняття, зміст та особливості. *Наукові записки НаУКМА : Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота*. 2015. Т. 175. С. 22–28. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAApp_2015_175_4 (дата звернення: 20.01.2023).
- 14 Murthy S. R., Lakshminarayana R. Mental health consequences of war: a brief review of research findings. *World Psychiatry*. 2006 Feb. Vol. 5. Is. 1. Pp. 25–30. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1472271/> (дата звернення: 26.11.2022).

наукових пошуків зацікавив І. А. Петрову й О. С. Донцову¹⁵.

Військові дії на території України спричинили нагальну потребу дослідити емоційно-вольову стійкість судового експерта, позначення на трансформації його особистості зовнішніх чинників під час проведення судово-експертної діяльності й життєдіяльності під тривалим впливом стресових чинників. Напрацювання фахівців із проблем трансформації особистості під впливом зовнішніх чинників мають стати підґрунтям для наукового дослідження феномена трансформації особистості судового експерта в екстремальних умовах воєнного часу та розроблення методики проведення психологічної підготовки (тренінгів) у системі професійного навчання судового експерта.

Викладення основного матеріалу дослідження

Формування професійних знань експерта та їх застосування в судово-експертній діяльності прямо пропорційно залежать від сукупності психологічних якостей особистості. Використання здобутих знань є успішним тоді, коли наявні психологічні якості особистості відповідають роду професійної діяльності. Здійснення судово-експертної діяльності в екстремальних умовах

воєнного часу не тільки позначається на психологічних якостях особистості, а й спричиняє трансформацію такої особистості.

У словнику базових понять з курсу «Педагогіка» поняття «особистість» розтлумачено, з одного боку, «як суб'єкт відношень і свідомої діяльності, яка здатна до самопізнання і саморозвитку», а з іншого — як стійку систему «соціально-значимих якостей, відношень, установок, мотивів, що характеризують людину як представника суспільства»¹⁶. Отже, індивідом народжуються, а особистістю стають у процесі розвитку.

«Для особистості характерні такі ознаки:

- активність, прагнення суб'єкта розширити сферу своєї діяльності, діяти за межами вимог ситуації і рольових настанов;
- спрямованість — стійка панівна система мотивів — інтересів, переконань тощо;
- глибинні смислові утворення (динамічні смислові системи), які формуються у спільній діяльності груп і колективів;
- ступінь усвідомлення свого ставлення до дійсності: установка, диспозиція тощо»¹⁷.

Академічний тлумачний словник української мови в першому значенні

15 Петрова І. А., Донцова О. С. Особливості формування професійних компетентностей судового експерта-товарознавця. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2020. Вип. 21. С. 165—178. DOI: 10.32353/khrife.1.2020_11 (дата звернення: 20.01.2023).

16 Словник базових понять з курсу «Педагогіка»: навч. посіб. для студ. внз. Вид. 2-ге, доп. і перероб. / укладач О. Є. Антонова. Житомир, 2014. С. 60. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/12633/1/%D0%A1%D0%9B%D0%9E%D0%92%D0%9D%D0%98%D0%9A%20%D0%91%D0%90%D0%97%D0%9E%D0%92%D0%98%D0%A5%20%D0%9F%D0%9E%D0%9D%D0%AF%D0%A2%D0%AC%20%D0%90%D0%BD%D1%82%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0.pdf> (дата звернення: 20.01.2023).

17 Там само. С. 61.

так тлумачить поняття «трансформація»: «Зміна, перетворення виду, форми, істотних властивостей і т. ін. чого-небудь»¹⁸.

Аналізуючи наведене вище, пропонуємо визначити поняття «трансформація особистості судового експерта» як «зміну системи його соціально значущих якостей, ставлення, настанов, мотивів під впливом соціальної дійсності впродовж здійснення ним судово-експертної діяльності». Наслідки військових дій впливають на свідомість судового експерта безпосередньо як під час проведення ним досліджень об'єктів, що мали відношення до цих дій, так і під час сприйняття ним змін у навколишньому соціальному середовищі (загибель і травмування людей, знищення соціальної інфраструктури, погіршення якості життя й безпеки тощо).

Як вважає В. М. Онищенко, трансформація особистості має свої стадії, структуру, механізм та є результатом зовнішнього та внутрішнього впливу. На думку вченої, завдяки цьому впливу особистість трансформується, що призводить до зміни її ціннісної сфери, накопичення необхідного досвіду й активізації здібностей¹⁹.

Вважаємо слушною думку О. Б. Столяренко щодо розвитку особистості. На її думку, цей розвиток відбувається в суспільному середовищі під впливом оточення й у дорослому віці має назву «становлення». На увагу заслуговують такі запропоновані нею положення:

- становлення особистості — це процес набуття нових форм та ознак психіки в процесі розвитку (характеру, мислення тощо);

- психічний розвиток особистості виявляється в гетерохронності (нерівномірному характері розвитку окремих психічних процесів залежно від віку), стадійності (стадії психічного розвитку, пов'язані із соціальною ситуацією та провідною діяльністю), диференціації та інтеграції психічних процесів (послідовне ускладнення психіки), зміні співвідношень детермінант психічного розвитку (соціальний чинник як детермінант психічного розвитку), пластичності (здатності психіки до змін);
- специфіка особистості полягає в органічному активному дозріванні в умовах залучення до соціальної культури, співвідношенні природного та соціального, уродженого та набутого. Генотип особистості є фундаментом, на якому під впливом соціального середовища форсуються психічні новоутворення;
- поділ умов психічного розвитку на внутрішні (психічні особливості: досвід, освіта, мотивація тощо) і зовнішні (чинники природного та соціального середовища, які діють через внутрішні мотиви);
- соціальне середовище як джерело психічного розвитку особистості, що має такі компоненти: макросередовище (соціально-економічна та політична система держави), мезосередовище (соціально-культурні та національно-культурні особливості

18 Академічний тлумачний словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. Київ, 1970—1980. Т. 10. 1979. С. 233. URL: <http://sum.in.ua/s/transformacija> (дата звернення: 26.11.2022).

19 Онищенко В. М. Зазнач. твір. С. 122. URL: <http://appsychology.org.ua/data/jrn/v1/i56/20.pdf> (дата звернення: 20.01.2023).

суспільства), мікросередовище (сім'я та близьке оточення);

- тісне поєднання внутрішніх і зовнішніх умов розвитку особистості;
- рушійна сила психічного розвитку полягає в суперечності між особистістю й оточенням, з одного боку, і між окремими складовими психіки особистості — з іншого;
- зовнішні суперечності призводять до розвитку особистості лише в разі її активних дій, спрямованих на розв'язання внутрішніх суперечностей і на вироблення нових правил поведінки;
- прогресивний розвиток особистості відбувається в разі усвідомлення та вирішення суперечностей²⁰.

Наведене вище слід урахувати під час наукового дослідження питання трансформації особистості судового експерта в екстремальних умовах воєнного часу.

Погоджуємося з думкою В. В. Ягупова щодо ролі соціального чинника в розвитку особистості. Дослідник вважає, що особистістю не народжуються, нею стають в онтогенезі значно пізніше. Поняття «особистість» має соціальну складову, тому що особистість може сформуватися тільки в суспільстві. Особистість фахівця — це відбиток певного соціуму та професійного середовища²¹.

Переконливим є визначення поняття «професійний розвиток особистості»

І. М. Хоржевської, яка вбачає в ньому розвиток особистості взагалі, що містить опанування нових знань, умінь і досвіду з подальшою трансформацією мотивації та інтересів конкретної особистості²².

Цікавими є висновки Ю. І. Андрусишина щодо психологічних особливостей поведінки людини з підвищеною тривожністю, а саме:

- високотривожна особистість емоційно гостріше реагує на невдачу, аніж низькотривожна;
- стресова ситуація значно погіршує продуктивність праці;
- для високотривожної людини характерні страх невдачі та передчуття небезпеки;
- повідомлення про успіх є стимулом для високотривожної особистості, а для низькотривожної, навпаки, перспектива можливої невдачі;
- підвищений рівень тривожності призводить до сприйняття об'єктивно безпечних ситуацій як небезпечних²³.

На думку Л. В. Ваврика, для успішних дій в екстремальних умовах важлива наявність двох складових²⁴:

- 1) відповідний рівень професійної підготовки (знання, уміння та навички);
- 2) психологічна підготовленість (наявність необхідних психологічних і психофізіологічних якостей особистості).

Науковець наголошує на тому, що для успішного виконання посадових

20 Столяренко О. Б. Зазнач. твір. С. 120—122.

21 Ягупов В. В. Зазнач. твір. С. 23. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMApp_2015_175_4 (дата звернення: 20.01.2023).

22 Хоржевська І. М. Зазнач. твір. С. 113. URL: <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/naukpraci/governmgmt/2013/214-202-22.pdf> (дата звернення: 01.12.2022).

23 Андрусишин Ю. І. Зазнач. твір. С. 14—15. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pekp_2013_14\(1\)__4](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pekp_2013_14(1)__4) (дата звернення: 20.01.2023).

24 Ваврик Л. В. Зазнач. твір. С. 35. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pekp_2013_14\(1\)__7](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pekp_2013_14(1)__7) (дата звернення: 20.01.2023).

обов'язків в екстремальних умовах фахівців необхідно психологічно підготувати. Заслужують на увагу такі його висновки щодо зазначеної проблематики ²⁵:

- до екстремальних умов під час здійснення професійної діяльності належать ті, що загрожують життю або здоров'ю фахівця, спричиняють високий рівень нервово-психологічного напруження;
- виконання посадових обов'язків в екстремальних умовах висуває підвищені вимоги до особистості фахівця й завдяки надмірному психологічному напруженню знижує його працездатність, а також погіршує стан здоров'я;
- для успішної професійної діяльності в екстремальних умовах потрібні професійно-психологічна підготовка, особистісно-ділові якості та комплекс відповідних психологічних чинників;
- професійно-психологічна підготовка фахівця — це цілеспрямований та організований процес формування професійної компетенції, психологічних характеристик, професійно важливих якостей і мотивації до праці;
- психологічна готовність до діяльності в екстремальних умовах — це психічний стан фахівця як результат професійної підготовки, що виражається в його розумінні значущості професійної діяльності та залежить від рівня розвитку інтелекту, професійно-

го досвіду й емоційно-вольової саморегуляції;

- професійні якості фахівця — це його психологічні та психофізіологічні характеристики, які формуються й розвиваються під час професійної підготовки та подальшої діяльності.

Н. Г. Іванова зауважує, що для успішного виконання посадових обов'язків в екстремальних умовах (окрім розвинених фізіологічних, когнітивних та емоційно-вольових характеристик) необхідна мотивація до праці. На її думку, формування й розвиток цієї мотивації є мінливим, динамічним, відбувається під впливом певних чинників і залежить від мотиваційної сфери ²⁶.

Вважаємо слушною думку І. А. Петрової й О. С. Донцової про залежність тривалості професійного становлення судового експерта від особистісних якостей фахівця та здатності керівництва й колег надати йому необхідну допомогу ²⁷.

На переконання С. С. Макаренка, упродовж усього життя особистість одночасно з позитивною отримує також негативну психічну енергію, яка її руйнує. Для корегування психічного стану науковиця пропонує застосовувати комплекс спеціальних методів, прийомів і способів психологічного захисту особистості в умовах негативного впливу певних чинників суспільного, професійного й особистого життя. Завдяки здобутому досвіду особистість спроможна застосувати конкретні прийоми та способи психологічного захисту в екстремальних ситуаціях ²⁸.

25 Ваврик Л. В. Зазнач. твір. С. 39—40. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pekp_2013_14\(1\)__7](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pekp_2013_14(1)__7) (дата звернення: 20.01.2023).

26 Іванова Н. Г. Зазнач. твір. С. 130. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pekp_2013_14\(1\)__19](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pekp_2013_14(1)__19) (дата звернення: 20.01.2023).

27 Петрова І. А., Донцова О. С. Зазнач. твір. С. 173. DOI: 10.32353/khrife.1.2020_11 (дата звернення: 20.01.2023).

28 Макаренко С. С. Зазнач. твір. С. 210. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pekp_2013_14\(1\)__28](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pekp_2013_14(1)__28) (дата звернення: 20.01.2023).

Цікавою є думка А. І. Полтавської про важливість емоцій в особливих умовах як регулятора поведінки. Вона вважає екстремальну ситуацію емоційною й невід'ємною складовою професійної діяльності, яка пов'язана із впливом екстремальних чинників. Виконання посадових обов'язків в екстремальних ситуаціях потребує високого рівня індивідуально-психологічних особливостей фахівця, значної активізації емоційно-вольових і когнітивних аспектів саморегуляції²⁹.

Потребують докладного вивчення висновки В. О. Лефтерова щодо особистісно-професійного розвитку фахівців екстремальних видів діяльності засобами психологічного тренінгу. Серед його основних наукових положень варто виокремити такі³⁰:

- особистісно-професійний розвиток фахівця — це соціально-зумовлений індивідуальний, активний, інтегрований процес професійного та психосоціального зростання особистості, що має на меті фахову самореалізацію і самоствердження;
- успішність професійної діяльності залежить від рівня особистісно-професійного розвитку фахівця та якості його підготовки;
- до психологічних засобів розвитку фахівця мають належати психотерапія, психокорекція і психотренінг;
- психологічний тренінг — це універсальна інтегрована система

цілеспрямованого психологічного тренування й розвитку особистості відповідно до завдань її професійної діяльності;

- під час тренінгу відбувається активізація інтелектуального, комунікативного, емоційно-вольового й мотиваційного потенціалу особистості.

Розглядаючи питання інформаційно-психологічного впливу на населення під час ведення гібридної війни, Т. М. Дзюба зі співаторками наголошують на застосуванні методів маніпулювання психікою та масовою свідомістю: завдяки застосуванню засобів масової інформації одна інформація витісняє іншу, через що у психіці особистості відбувається підміна істинної інформації помилковою³¹.

Здійснений В. О. Тюріною та Л. О. Солохіною огляд іноземних наукових публікацій щодо впливу наслідків військових дій на психічний стан особистості свідчить, що найчастіше це призводить до таких негативних виявів: депресії, тривоги, психоматичних захворювань, посттравматичного стресового розладу, агресивності й іноді — до суїцидальних намірів. Науковиці наголошують на необхідності застосування профілактичних і терапевтичних заходів, посилення соціальної підтримки для зменшення гострих стресових реакцій³².

Маємо констатувати, що станом на сьогодні через тривалу війну в Україні значна частина населення зазнає впливу стресових ситуацій і (як наслідок)

29 Полтавська А. І. Зазнач. твір. С. 259. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pekp_2013_14\(1\)__34](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pekp_2013_14(1)__34) (дата звернення: 20.01.2023).

30 Лефтеров В. О. Зазнач. твір. С. 104. URL: http://library.wunu.edu.ua/images/stories/naukovi%20zhurnaly/psychologia%20i%20susilstvo/2012/2_2012.pdf (дата звернення: 20.01.2023).

31 Дзюба Т. М., Волошина Н. М., Пампуха І. В. Зазнач. твір. С. 97. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpviku_2016_51_14 (дата звернення: 20.01.2023).

32 Тюріна В. О., Солохіна Л. О. Зазнач. твір. С. 118. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/13818> (дата звернення: 20.01.2023).

відчуває певну невизначеність. У такому стані особистість не може адекватно контролювати свої дії, що призводить до зміни її психічних якостей, а саме: невпевненості у власних силах; страху, паніки та тривожності; постійних депресій; втрати своєї ідентичності; неможливості контролювати свій психічний стан. Судовий експерт (як член соціуму) схильний до впливу таких самих стресових ситуацій, що й будь-яка людина. До того ж у цьому стані він має ще провести повне експертне дослідження й надати об'єктивний висновок експерта. Отже, сьогодні постала потреба в науковому дослідженні порушеної проблеми та в застосуванні відповідних науково обґрунтованих практичних заходів реагування.

Формування професійного досвіду та його подальше вдосконалення прямо залежить від особистісних характеристик судового експерта. Чим більше психічних якостей експерта відповідають специфіці судово-експертної діяльності, тим вища продуктивність його праці. Будь-який негативний вплив на психіку відбивається на працездатності експерта, і чим вищим є рівень цього впливу, тим, відповідно, нижчі можливості експерта якісно виконувати свої посадові обов'язки.

До негативного впливу, насамперед, схильна така індивідуальна психофізіологічна особливість судового експерта, як сприйняття, що характеризується психологічною настановою, тобто вибірковістю. Під час проведення експертного дослідження судовий експерт фокусує увагу на тих моментах, що належать до об'єкта дослідження. До того ж наявність навколо об'єкта дослідження слідів людських жертв і масових руйнувань знижують рівень концентрації його уваги та негативно впливають на розумові процеси. Проведення експерт-

ного дослідження передбачає сприйняття й опрацювання здобутої інформації, що прямо залежить від особливостей розумових процесів експерта. Саме під час аналітичного етапу експертного дослідження задіяно такі психофізіологічні якості, як відчуття та сприйняття, які першими схильні до негативного впливу жорстоких наслідків війни. Стресовий і напружений психологічний стан експерта знижує рівень його спостережливості, уміння сконцентруватися відповідно до цільової настанови. До того ж знижується рухливість розумових процесів.

На етапі порівняльного дослідження недоліки оперативної пам'яті експерта, яка має важливе значення під час проведення конкретної експертизи, можуть спричинити експертну помилку. Отримання надмірної оперативної інформації під час проведення дослідження на місці події, що не стосується об'єкта дослідження й відволікає експерта від виконання поставленого перед ним завдання, знижує якість цього дослідження. Стресовий чи напружений стан психіки експерта знижує швидкість фізіологічних процесів, задіяних під час функціонування оперативної пам'яті.

Психологічні травми, яких експерт зазнав під час знаходження в зонах бойових дій, можуть бути наслідком, наприклад, втрати домівки, зміни місця проживання з подальшим отриманням статусу переселенця, приниження людської гідності в разі тимчасового перебування в окупації (інколи навіть у вигляді тимчасового позбавлення волі) тощо. Поняття «психологічна травма» у сучасній вітчизняній психології чітко не окреслено. О. Л. Христук визначає його як залишкове явище афективних переживань особистості, зумовлених зовнішніми подразниками, що спричиняють

психічний дискомфорт і патогенно впливають на особистість³³.

Дослідники S. R. Murthy та R. Lakshminarayana дійшли висновку, що майже половина населення із зони бойових дій залишилася психічно стійкою до наслідків перебування там, водночас інші постраждали потребують негайної психологічної допомоги й реабілітації. Із цією метою Всесвітня організація охорони здоров'я та деякі інші організації, пов'язані з ООН, створили цільову групу з розроблення психічної та психосоціальної підтримки людей у надзвичайних ситуаціях³⁴.

Психічні професійно значущі якості судового експерта розвиваються протягом усієї його професійної діяльності та ґрунтуються на його індивідуальних потенційних можливостях. На динаміку цього розвитку впливають як позитивні, так і негативні чинники, до яких належать наслідки війни. У зв'язку із цим процес розвитку професійно значущих якостей судового експерта мають координувати контрольні або керівні суб'єкти, а також сам експерт (методами саморегулювання).

Отже, негативний вплив на психіку судового експерта в екстремальних умовах воєнного часу зумовлено як його безпосередньою участю в судово-експертній діяльності, так і психологічною травмою, якої він зазнає внаслідок перебування в зонах бойових дій. Утім, в обох випадках його психічні якості, які потрапили під цей негативний вплив, потребують обов'язкового корегування.

Необхідною умовою успішного подолання наслідків впливу зовнішніх

негативних чинників на особистість судового експерта в екстремальних умовах воєнного часу має стати розроблення методики проведення в системі професійної підготовки психологічних тренінгів як форми активного розвитку психологічних якостей і навичок. Під час цих тренінгів доречно застосувати такі методи навчання: лекції, семінари, ділові й рольові ігри, комп'ютерні програми, групові дискусії, тілесну терапію, медіативну техніку та ін. Психологічний тренінг спрямований передусім на зміну свідомості особистості, а також формування й розвиток таких особистісних характеристик: високого рівня стресостійкості, самовладання, рішучості, урівноваженості, наполегливості, здатності ухвалювати оптимальні рішення в екстремальних умовах і дефіциту часу тощо.

Академічний тлумачний словник української мови визначає поняття «тренінг» як «тренування, а також спеціальний тренувальний режим»³⁵.

Тренінг (як інтерактивна форма навчання судового експерта) сприяє максимальному акумулюванню наявних знань, умінь та навичок, а також спрямований на пошук і опанування нових. Інтерактивне навчання належить до практичної форми навчання, під час якого викладач та слухач активно взаємодіють. Під час тренінгу (як найпоширенішої групової форми навчання) особистість осмислює власні дії й поведінку, набуває психологічних якостей, спрямованих на особистісне зростання, налагоджує міжособистісні взаємини. Тренінг також сприяє опануванню

33 Христюк О. Л. Зазнач. твір. С. 189. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvldu_2017_2_22 (дата звернення: 20.01.2023).

34 Murthy S. R., Lakshminarayana R. Op. cit. Pp. 28–29. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1472271/> (дата звернення: 26.11.2022).

35 Академічний тлумачний словник С. 245. URL: <http://sum.in.ua/s/treningh> (дата звернення: 02.12.2022).

нових рефлексивних навичок і способів взаємодопомоги, навчає емпатії тощо³⁶. Для особистості судового експерта в екстремальних умовах воєнного часу найбільш корисним від застосування тренінгової форми підготовки є навчання адекватно сприймати й розуміти як самого себе, так і оточуючих, викривати власні стереотипи й застарілі світоглядні або поведінкові патерни, а також долати їх.

Обов'язки з організації психологічних тренінгів для судових експертів доцільно покласти на окремі структурні підрозділи професійної підготовки, створивши їх у кожній спеціалізованій державній установі судових експертиз. До проведення тренінгів доречно залучити як фахівців підрозділів психологічних досліджень цих установ, так і науково-педагогічних працівників навчальних закладів тощо.

На тренінгових заняттях тьютор моделює міжособистісну взаємодію, наводить приклади складних робочих і життєвих ситуацій та спрямовує експертів у пошуку адекватних та ефективних шляхів їх розв'язання. Завдяки груповій фасилітації підвищується працездатність кожного учасника тренінгу й посилюється міжособистісна підтримка, що сприяє зростанню ефективності навчального процесу, інтенсивності й ефективності індивідуальної роботи над психологічними якостями.

Необхідно розмежувати поняття «навчання» і «психологічний тренінг». За Академічним тлумачним словником української мови, «навчання — це дія за

значенням навчати, научати, навчатися»³⁷. Тобто навчання — це процес опанування нових знань, умінь і навичок. У тому самому словнику тренінг — це «тренування, а також спеціальний тренувальний режим»³⁸. Отже, **тренінг** — це форма навчального процесу. Тому **психологічний тренінг** — це форма навчання навичок поведінки й розвитку психологічних якостей. Уважаємо, що в будь-якому тренінгу завжди присутній психологічний компонент (окрім когнітивного). Слід звернути увагу на те, що в професійному психологічному тренінгу беруть участь психічно здорові особистості (на відміну від тих, хто страждає на різноманітні нервові, психічні або соматичні захворювання та потребує втручання спеціалістів-психотерапевтів). Психологічний тренінг — це не лікування: його провідне завдання полягає в наданні психологічної допомоги фахівцям, які зазнали негативного психічного впливу наслідків військових дій.

Користь психологічного тренінгу полягає як у розвитку дискретних характеристик внутрішнього світу особистості, так і її цілісному розвитку³⁹. Для тренінга (як форми навчального процесу) характерні ті самі методи, що й для навчання. Хоча тренінг є практичним видом навчання, він усе одно містить елементи лекційних і семінарських занять. Проте, зважаючи на специфіку судово-експертної діяльності, у ньому мають переважати рольові ігри та групові дискусії, поєднані зі стислим курсом лекційних і семінарських занять.

36 Карпенко Є. В. Основи психотренінгу : навч. посіб. Дрогобич, 2015. 78 с. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/2360> (дата звернення: 02.12.2022).

37 Академічний тлумачний словник Т. 5. 1974. С. 43. URL: <http://sum.in.ua/s/navchannja> (дата звернення: 03.12.2022).

38 Там само. Т. 10. 1979. С. 245. URL: <http://sum.in.ua/s/treningh> (дата звернення: 03.12.2022).

39 Карпенко Є. В. Знач. твір. С. 10. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/2360> (дата звернення: 02.12.2022).

Наголошуємо, що успіх психологічного тренінгу залежить від особистої зацікавленості експерта, тому що головною метою тренінгу є формування й розвиток бажаного типу поведінки особистості. Крім того, необхідною умовою досягнення мети тренінгу є зворотний зв'язок від кожного його учасника.

Основою психологічного тренінгу судових експертів мають стати такі пра-вила:

- належна підготовка тьютора до тренінгу та постійна рефлексія ним того, що відбувається в групі із подальшим координувальним впливом;
- активність усіх учасників упродовж усього тренінгу;
- особиста зацікавленість кожного учасника в досягненні поставленої мети;
- створення атмосфери довіри, творчого підходу до генерації ідей і ділової критики;
- забезпечення поступового переходу поведінки учасників з імпульсивного рівня на об'єктивний;
- склад тренінгової групи не має перевищувати 5–10 осіб.

Під час підготовки до тренінгу потрібно зважати на такі чинники: особливості ситуації, можливості тьютора, зміст тренінгу й особливості групи учасників. Тематика психологічного тренінгу має відповідати його меті. Успіх тренінгу залежить від оригінальності й новизни інформації, особистого досвіду тьютора та його психолого-педагогічних здібностей, цікавості матеріалу.

Пропонуємо такі етапи психологічного тренінгу судового експерта:

- 1-й етап — стислий теоретичний курс із постановкою проблеми;
- 2-й етап — введення учасників тренінгу в тему (активізація);

3-й етап — безпосередня робота всієї групи за схемою «інформація — оброблення — дія»;

4-й етап — підбиття підсумків тренінгу.

Важливим є дотримання послідовності етапів проведення психологічного тренінгу, 90 % часу якого — це практика і тільки 10 % — теорія. Варто також зауважити, що на результативність тренінгу впливають інтер'єр і просторість приміщення, у якому його проводять. Кожен учасник тренінгової програми має почуватися комфортно й ніщо не має відволікати його під час заняття. Тьютор не примушує, він допомагає розв'язати проблему за активної ролі у цьому процесі самого учасника. Кожен учасник має бути зацікавлений у розв'язанні поставленої на кожному тренінгу проблеми, що сприятиме підвищенню рівня його психічної готовності працювати у специфічних умовах судово-експертної діяльності під час воєнного стану.

Провідне завдання психологічного тренінгу — це особистісне зростання, яке полягає в усвідомленні кожним учасником своїх негативних настанов і внутрішніх переконань, які заважають його розвитку, та створення умов для досягнення життєвої мети. Упродовж цього тренінгу учасник має змогу розглянути свою проблему по-іншому, усвідомити обставини та змінити негативні настанови. Психологічний тренінг також допомагає подолати особисті страхи та тривожність, гармонізувати власне життя, скорегувати свої цінності, отже — переглянути своє минуле та сьогодення, спланувати майбутнє. Результат: вихід людини на інший рівень життя, у якому панує впевненість у власні сили.

У складі психологічного тренінгу необхідно виокремити як підвид тренінг емоційної стабілізації особистості, головною метою якого є позбавлення від

внутрішнього напруження через вплив зовнішніх негативних чинників. Такий тренінг зазвичай проводять у колі для більшої відкритості учасників одне одному за допомогою зорового контакту. Позитивний ефект від застосування тренінгу емоційної стабілізації особистості зумовлено:

- формуванням внутрішніх настанов і психологічних позицій завдяки різноманітним формам спілкування учасників;
- створенням атмосфери самоприйняття (прийняття себе загалом);
- спрямованістю на партнера зі спілкування.

За своєю суттю психологічний тренінг має всі ознаки навчального процесу. Так, упродовж тренінгу учасники здобувають нові знання, уміння й навички: здатність раціонально діяти у складних ситуаціях, професійно якісно та своєчасно змінювати свою поведінку залежно від ситуації. Здобуті під час тренінгу знання, уміння й навички можуть стати в пригоді в будь-яких життєвих ситуаціях. Крім того, нова інформація з основ психології підвищує загальноосвітній рівень експерта. В остаточному підсумку все це має емоційно стабілізувати судового експерта, що позитивно позначиться на виконанні ним посадових обов'язків.

Варто наголосити, що саме в групі виникає емоційне тепло від контакту з іншою людиною. Обмін досвідом під керівництвом тьютора сприяє знаходженню оптимального рішення для подальших дій і стабілізації емоційного стану особистості. Перевагою групового навчання також є зворотний зв'язок, коли учасники мають змогу підтримати одне одного. Під час спілкування особистість ідентифікує себе, порівнюючи з оточенням, та оцінює власну поведінку,

переживання й почуття. Позитивним аспектом групового тренінгу також є одночасне залучення доволі значної кількості осіб, які потребують допомоги або зміцнення емоційного стану для подальшої роботи в умовах впливу на психіку особистості негативних чинників.

Необхідною умовою успішності тренінгової системи з підготовки судових експертів є оптимальний вибір мети, яка має об'єднати всіх учасників, а саме:

- виявлення психологічних проблем із подальшим наданням допомоги;
- покращення суб'єктивного самопочуття особистостей, зміцнення їх психічного здоров'я;
- сприяння розвитку самосвідомості для попередження емоційних порушень;
- гармонізація оптимального рівня життєдіяльності;
- налаштування психіки особистості на досягнення успіху на роботі та в особистому житті.

Уважаємо, що для проведення психологічного тренінгу судових експертів доцільно використовувати базові методи, зокрема групову дискусію, ігрові методи та психогімнастичні вправи.

Під час групової дискусії особистість поступово відходить від свого егоцентричного мислення й починає дослухатися до думок оточення. Одночасно підвищується мотивація кожного учасника до розв'язання наявної проблеми, активізується їхня працездатність, поліпшується емоційний стан, що сприяє формуванню оптимального рішення. Групові дискусії за участю судових експертів у тренінгу, зокрема психологічному, — це передусім спільне обговорення професійної проблеми. У такій дискусії (завдяки думкам, позиціям і настановам усіх учасників) народжується істина. Таку дискусію

потрібно структурувати, тобто заздалегідь запланувати тему для обговорення, регламентувати та скоординувати її перебіг. Найбільш корисними для судових експертів є тематичні дискусії, під час яких учасники обговорюють найбільш проблематичні питання, і біографічні, спрямовані на аналізування психічних проблем особистості, пов'язаних як із професійною діяльністю, так і з особистим життям експерта. Перевагою цього методу є можливість для кожного учасника дискусії з'ясувати власну позицію, зіставити її з позиціями інших і (на підставі різноманітних підходів та точок зору на порушену проблему) знайти її власне розуміння. До того ж користь дискусії для кожного її учасника полягає в опануванні такими навичками:

- аналізувати реальні ситуації;
- слухати інших і взаємодіяти в групі;
- відрізняти важливе від другорядного;
- долати стереотипи та страх перед невідомим, бачити різноманітність можливих шляхів розв'язання проблеми.

Групова дискусія за участю судових експертів має відповідати таким принципам:

- рівності незалежно від посади;
- вільного ведення дискусії в межах її теми;
- запрограмованого порядку ведення;
- допустимості розумного компромісу.

Пропонуємо структурувати групову дискусію за такими етапами:

- 1-й етап — орієнтовний: визначення теми й мети дискусії;
- 2-й етап — збирання про кожного учасника інформації, необхідної для досягнення мети дискусії;

3-й етап — безпосередня дискусія;

4-й етап — підбиття підсумків дискусії й надання рекомендацій її учасникам для подальшої самопідготовки.

Варто зауважити, що процедурні моменти групової дискусії психологічного тренінгу, інтенсивність і час проведення залежать від поставленої мети та психологічних особливостей її учасників.

Ігрові методи психологічного тренінгу сприяють підвищенню рівня активності її учасників завдяки застосуванню сенсорної системи. Уважаємо, що ігрові методи є доволі корисними під час психологічного тренінгу судових експертів, оскільки дають змогу опрацювати ситуації, максимально наближені до реальних (особливо до умов проведення експертних досліджень на місці події). Користь ігрових методів також полягає у відпрацюванні професійних умінь і навичок судового експерта як практичного виду підготовки. Отже, під час тренінгової системи досягається комплексний результат як професійної, так і психологічної підготовки судового експерта (завдяки методу моделювання — теоретичного та практичного опосередкованого пізнання, створення й маніпулювання об'єктом, яким заміщують реальний об'єкт). Головна мета ігрового методу — відпрацювати дії в умовах, які відповідають реальній ситуації. Учасникам тренінгу пропонують проблемну ситуацію та організують спільну роботу з пошуку шляхів її розв'язання. Під час гри експерти опрацьовують деякі психологічні нюанси професійної діяльності, завдяки чому отримують сценарій поведінки у майбутньому. Кожен учасник тренінгу має опанувати добірку способів поведінки в екстремальних ситуаціях і психологічно підготуватися до них. Тому для судових експертів доцільно організувати

психологічні тренінги із застосуванням рольової гри з елементами драматизації, тобто зі створенням ситуації, подібної до реальної, що має сприяти зміні наявних в особистості психологічних настанов і формуванню нових — більш функційних. Це покращить емоційну, когнітивну й поведінкову складові психіки індивіда.

Отже, користь від використання рольової гри для вдосконалення психологічних якостей особистості судового експерта полягає в такому:

- 1) виявлення учасниками своїх почуттів і висвітлення проблеми;
- 2) віднайдення шляхів розв'язання особистих проблем завдяки спільному обговоренню;
- 3) зміна психологічних настанов особистості завдяки застосуванню методу активної дії;
- 4) усунення прірви між реальною професійною діяльністю, особистим життям і підготовкою судового експерта;
- 5) зміна психологічних характеристик особистості;
- 6) зміцнення самоконтролю над почуттями й емоціями.

Під час групової дискусії та ігрових методів психологічного тренінгу судових експертів доцільно застосовувати елементи психологічної гімнастики, поміж яких різноманітні вербальні та невербальні вправи, які сприяють створенню групової атмосфери для забезпечення успішності психологічного тренінгу. Психологічна гімнастика відновлює працездатність і знижує рівень тривожності особистості.

Ураховуючи виклики сьогодення, зокрема повномасштабне вторгнення в Україну, виникла нагальна потреба започаткувати психологічну підготовку як складову професійної підготовки судових експертів, що, зі свого боку, потребує відповідного адміністративно-правового забезпечення, зокрема реформування всієї кадрової політики судово-експертних установ і впровадження в їх роботу сучасних форм та методів роботи з персоналом⁴⁰. Успішній психологічній підготовці судових експертів сприятиме розроблення та запровадження спеціального нормативно-правового акта, який має врегулювати всі види професійної підготовки судових експертів, зокрема психологічної⁴¹.

Висновки

Отже, трансформація особистості судового експерта в екстремальних умовах воєнного часу є об'єктивною реальністю, яку потрібно контролювати й корегувати. Для успішного подолання наслідків впливу зовнішніх негативних чинників на особистість судового експерта, пов'язаних із наслідками війни, він має бути особисто зацікавлений у розвитку своїх особистісних характеристик, що зменшить вплив зовнішніх негативних чинників на психіку й загалом підвищить продуктивність праці.

Додавання до системи професійного навчання судового експерта психологічної підготовки сприятиме вдосконаленню його загального професійного рівня та зменшенню негативного впливу на його психіку наслідків війни. Основною

40 Курдес О. В. Щодо кадрової політики судово-експертних установ України. *Проблеми та перспективи розвитку судової експертизи та криміналістики* : мат-ли Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 16.10.2020). Одеса, 2020. С. 312.

41 Його ж. Особливості психологічної підготовки судових експертів як складової процесу адаптації до умов праці. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2021. Вип. 23. С. 118. DOI: 10.32353/khrife.1.2021.08 (дата звернення: 03.12.2022).

формою психологічної підготовки має стати психологічний тренінг. Питання тренінгової системи підготовки судового експерта має великі перспективи для подальших наукових розвідок.

Розроблення в системі професійної підготовки судових експертів методики проведення психологічних тренінгів, спрямованих на здобуття необхідних знань і розвиток емоційно-вольових якостей, сьогодні вельми актуальне. Опанування судовим експертом психологічних знань, умінь і навичок сприятиме знайденню ним оптимальних рішень із метою розв'язання судово-експертних досліджень та більш ретельному виконанню професійних обов'язків. Для цього в кожній державній судово-експертній установі доцільно створити структурний підрозділ професійної підготовки, який би (у співпраці з підрозділом роботи з персоналом) опікувався психологічною підготовкою судових експертів.

Transformation of Forensic Expert Personality in Extreme Conditions of Wartime **Oleg Kurdes**

Through the use of dialectical, systematic, comparative methods and methods of analytical abstraction, modeling, and interpretation, the phenomenon of transformation of the forensic expert personality in extreme conditions (in particular, wartime) is analyzed; scientific achievements regarding this issue are summarized; the ways of overcoming effects of external negative factors on their personality are outlined. Attention is focused on the need to monitor the emotional and volitional stability of the forensic expert and the level of influence on their personality of external stressful factors of long-term action in the conditions of their conducting forensic examinations at the sites of war crimes and

the consequences of military actions on the territory of Ukraine. In order to successfully perform official duties and overcome the consequences of the influence of external negative factors in wartime, it is advisable to add psychological training to the system of professional training of the forensic expert (develop a methodology for conducting psychological training as a form of active development of psychological qualities and personality skills: in particular, with the addition of group discussions, games methods, and psycho-gymnastic exercises) with its normalization in the corresponding by-law departmental acts. The mastering of psychological knowledge, skills and abilities by the forensic expert will contribute to detecting optimal solutions by them for the purpose of conducting forensic analysis and more thorough performance of professional duties. This paper proposes to create a structural division of professional training in each state forensic expert institution, which would (in cooperation with the personnel division) be tasked with organizing the psychological training of forensic experts.

Keywords: *personality in wartime; transformation of the psyche; forensic expert activity; forensic expert; professional training; psychological preparation; psychological training.*

Фінансування

Це дослідження не отримало жодного спеціального гранту від фінансових установ у державному, комерційному чи некомерційному секторах.

Відмова від відповідальності

Засновники не грали жодної ролі у розробленні дослідження, добиранні й аналізуванні даних, рішенні про публікацію чи підготовку рукопису.

Учасники

Автор вніс свій внесок винятково в інтелектуальну дискусію, що є основою цього документа, дослідження судової практики, написання та редагування, і бере на себе відповідальність за її зміст і тлумачення.

Декларація щодо конфлікту інтересів

Автор заявляє, що у нього відсутній конфлікт інтересів.

References

- Akademichnyi tlumachnyi slovnyk ukrainskoi movy* [Academic Explanatory Dictionary of the Ukrainian Language] (1979): v 11 t. / za red. I. K. Bilodida. Kyiv, 1970–1980. T. 10. URL: <http://sum.in.ua/s/transformacija> [in Ukrainian].
- Andrusyshyn, Yu. I. (2013). Vplyv emotsiino-volovoi stiiosti osobystosti na yii povedinku v ekstremalnykh umovakh [The influence of emotional and volitional stability of an individual on their behavior in extreme conditions]. *Problemy ekstremalnoi ta kryzovoi psykholohii*. Vyp. 14. Ch. 1. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pekp_2013_14\(1\)__4](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pekp_2013_14(1)__4) [in Ukrainian].
- Dziuba, T. M., Voloshyna, N. M., Pampukha, I. V. (2016). Mekhanizm informatsiino-psykholohichnoho vplyvu na psykhyku liudyny u hibraydnyi viini [The mechanism of informational and psychological influence on the human psyche in hybrid warfare]. *Zbirnyk naukovykh prats Viiskovoho instytutu Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka*. Vyp. 51. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpviknu_2016_51_14 [in Ukrainian].
- Ivanova, N. H. (2013). Formuvannia motyvatsii fakhivtsia do diialnosti v ekstremalnykh umovakh [Formation of the specialist's motivation to work in extreme conditions]. *Problemy ekstremalnoi ta kryzovoi psykholohii*. Vyp. 14. Ch. 1. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pekp_2013_14\(1\)__19](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pekp_2013_14(1)__19) [in Ukrainian].
- Karpenko, Ye. V. (2015). *Osnovy psykhotreninhu* [Basics of psychotraining]: navch. posib. Drohobych. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/2360> [in Ukrainian].
- Khorzhevska, I. M. (2013). Profesionalizm ta profesiinyi rozvytok osobystosti [Professionalism and professional development of an individual]. *Naukovi pratsi. Seriia: Derzhavne upravlinnia*. Vyp. 202. T. 214. URL: <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/naukpraci/govermgmt/2013/214-202-22.pdf> [in Ukrainian].
- Khrystuk, O. L. (2017). Teoretyko-metodolohichni analiz vyvchennia problemy psykholohichnoi travmy: vid istorii do suchasnosti [Theoretical and methodological analysis of the study of the problem of psychological trauma: from history to the present]. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav. Seriia psykholohichna*. Vyp. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvldu_2017_2_22 [in Ukrainian].
- Kurdes, O. (2021). Features of the psychological training of forensic experts as a component of the adaptation process to working conditions. *Theory and Practice of Forensic Science and Criminalistics*. 23rd Is. DOI: [10.32353/khrife.1.2021.08](https://doi.org/10.32353/khrife.1.2021.08).
- Kurdes, O. V. (2020). Shchodo kadrovoy polityky sudovo-ekspertnykh ustanov Ukrainy [Regarding personal policy of forensic institutions of Ukraine]. *Problemy ta perspektyvy rozvytku sudovoi ekspertyzy ta kryminalistyky: mat-ly Mizhnar. nauk.-prakt. konf.* (Odesa, 16.10.2020). Odesa [in Ukrainian].
- Lefterov, V. O. (2012). Osobystisno-profesiinyi rozvytok fakhivtsiv ekstremalnykh vydiv diialnosti zasobamy psykholohichnoho treninhu [Personal and professional development of specialists in extreme types of activities by means of psychological training]. *Psykholohiia i suspilstvo*. № 2 (48). URL: http://library.wunu.edu.ua/images/stories/naukovi%20zhurnaly/psychologia%20i%20suspilstvo/2012/2_2012.pdf [in Ukrainian].
- Makarenko, S. S. (2013). Metody i sposoby psykholohichnoho zakhystu osobystosti v umovakh ekstremalnykh sytuatsii [Methods and ways of psychological protection of the individual in extreme situations]. *Problemy ekstremalnoi ta kryzovoi psykholohii*. Vyp. 14. Ch. 1. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pekp_2013_14\(1\)__28](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pekp_2013_14(1)__28) [in Ukrainian].
- Murthy, S. R., Lakshminarayana, R. (2006). Mental health consequences of war: a brief review of research findings. *World Psychiatry*. Vol. 5. Is. 1. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1472271/>.

- Onyshchenko, V. M. (2020). Transformatsiia osobystosti v protsesi podolannia zhyttievykh kryz [Transformation of personality in the process of overcoming life crises]. *Aktualni problemy psykholohii*. T. I. Vyp. 56. URL: <http://appspsychology.org.ua/data/jrn/v1/i56/20.pdf> [in Ukrainian].
- Petrova, I. A., Dontsova, O. S. (2020). Features of professional competency formation of forensic merchandising expert. *Theory and Practice of Forensic Science and Criminalistics*. 21st Is. DOI: 10.32353/khrife.1.2020.11.
- Poltavska, A. I. (2013). Rol ta funktsii emotsii v ekstremalnykh sytuatsiakh, shcho poviazani iz profesiinoiu diialnistiu v osoblyvykh umovakh [The role and functions of emotions in extreme situations related to professional activity in special conditions]. *Problemy ekstremalnoi ta kryzovoi psykholohii*. Vyp. 14. Ch. 1. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pekp_2013_14\(1\)__34](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pekp_2013_14(1)__34) [in Ukrainian].
- Slovnyk bazovykh poniat z kursu «Pedahohika»* [Dictionary of basic concepts from the “Pedagogy” course] (2014) : navch. posib. dlia student. vnz. Vyd. 2-he, dop. i pererob. / ukladach O. Ye. Antonova. Zhytomyr. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/12633/1/%D0%A1%D0%9B%D0%9E%D0%92%D0%9D%D0%98%D0%9A%20%D0%91%D0%90%D0%97%D0%9E%D0%92%D0%98%D0%A5%20%D0%9F%D0%9E%D0%9D%D0%AF%D0%A2%D0%AC%20%D0%90%D0%BD%D1%82%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0.pdf> [in Ukrainian].
- Stoliarenko, O. B. (2012). *Psykhohiia osobystosti* [Personality Psychology]: navch. posib. Kyiv [in Ukrainian].
- Tiurina, V. O., Solokhina, L. O. (2022). Vplyv viiskovykh konfliktiv na psykhične zdorovia liudyny: korotkyi ohliad zarubizhnykh doslidzhen [Impact of military conflicts on human mental health: a brief review of foreign studies]. *Osobystist, suspilstvo, viina : tezy dop. uchasn. mizhnar. psykholog. forumu* (Kharkiv, 15.04.2022). Kharkiv. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/13818> [in Ukrainian].
- Vavryk, L. V. (2013). Psykholohichni peredumovy uspishnoi diialnosti pravookhorontsiv v ekstremalnykh umovakh [Psychological prerequisites for successful activity of law enforcement officers in extreme conditions]. *Problemy ekstremalnoi ta kryzovoi psykholohii*. Vyp. 14. Ch. 1. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pekp_2013_14\(1\)__7](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pekp_2013_14(1)__7) [in Ukrainian].
- Yahupov, V. V. (2015). Profesiyni rozvytok osobystosti fakhivtsia: poniattia, zmist ta osoblyvosti [Professional development of a specialist's personality: concepts, content and features]. *Naukovi zapysky NaUKMA : Pedahohichni, psykholohichni nauky ta sotsialna robota*. T. 175. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAApp_2015_175_4 [in Ukrainian].

Курдес, О. (2023). Трансформація особистості судового експерта в екстремальних умовах воєнного часу. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Вип. 1 (30). С. 144—161. DOI: 10.32353/khrife.1.2023.08.